

ЖАНУБИЙ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ БАЪЗИ ОЙКОНИМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАСНИФИ ХУСУСИДА

И.Холмуратов - филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Қорақалпоғистон Республикаси халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш ҳудудий маркази

Таянч сўзлар: топоформант, ойконим, этноойконим, индикатор, кўча, овул, маҳалла, кишлоқ, шаҳар.

Ключевые слова: топоформант, ойконим, этноойконим, индикатор, улица, аулы, махалла, кишлак (село), город.

Key words: toponym, oikonym, ethno oikonym, indicator, street, auls, mahallas, village, city.

Номлар сўзлардан шаклланган бўлса-да, бироқ улардан фарқ қилган ҳолда ономастик лексика сўзлиги сифатида лексик маънодан фарқ қиладиган топонимик маънога эгаллиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам номлаш ҳамда номланиш жараёнлари бирданига ёки ўзидан ўзи юз бермайди. Уларнинг юзага келиши учун, албатта, кишиларнинг ўзаро муносабати, аниқроғи, ижтимоий эҳтиёж ва муносабатлар зарур бўлади. Топонимлар ҳам, хусусан, ойконимлар ҳам ўз-ўзидан номланиб кетилмайди. Уларнинг моҳияти бўлган ойконимик объектларни номланишида нимадир сабаб ҳамда асос, нимадир восита, нимадир туртки бўлиши мумкин. Ойконимик объектларни номлашда табиий географик ҳолатлар бирламчи асос саналса, жамиятдаги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар ойконимларнинг номланишига иккиламчи асос бўлиб хизмат қилади. Чунки ер юзида табиат ҳодисалари юз бериб тургани сингари ижтимоий ҳодисалар ҳам жой номларида ўз изини қолдирганлигини кузатиш мумкин.

Мазкур ҳолат дунёдаги барча аҳоли пунктларининг илк шаклланиш даврига хос ҳолатлардан бири, кейинги даврида эса инсониятнинг фаолияти, яъни ижтимоий муносабатлар мажмуи таъсирида кишлоқ, овул ва шаҳарлар кенгайган, мустаҳкамланган, янгиланган ва уларнинг номланиши ҳам шу тарзда шаклланиб, сайқалланиб, янгилари билан алмаштирилиб борилган дейиш ўринли ҳолдир. Сабаби, ойконимларнинг шаклланиши ва мустаҳкамланиши, шу жумладан, номланиши, қайта номланиш жараёнларида ижтимоий ҳодисалар таъсири кўпдай кўринса-да, табиат ҳодисаларининг таъсири борлигини ҳам унутмаслик шарт. Масалан оддийгина аҳоли пунктини ўраб турадиган химоя кўрғонлари бу - фақат душманларнинг кўкқисдан бўладиган ҳужумларидан сақланиш учунгина эмас, шу билан бирга тўсатдан бўладиган табиий офатларни, аниқроғи, бўрон ва шамолларни тўсиш, баҳор ва кузда бўладиган сув тошқинларининг олдини олиш каби табиат ҳодисаларга қарши, одамларнинг яшаши ҳамда яшаб қолишлари учун тайёрланган махсус сунъий иншоотлар ҳисобланади. Кейинчалик бу ҳолатлар ҳам маълум даражада аҳоли пунктларининг номланишига туртки бўлган. Бу жараёнларда ойконимик объектларнинг кишилар томонидан минг бир баҳс, азоб-уқубатлари воситасида шаклланиши ва мустаҳкамланиши қанчалик мураккаб бўлган бўлса, уларнинг номланиши ҳам шунчалик баҳсли бўлганлиги ҳам шак-шубҳасиздир [7:20-23].

Одатда, ойконимлар бирон бир топообъектларнинг номланганлигини англатгани сингари ойконимик маъноларни ҳам англатади. Аниқроғи, улар сўз шаклидаги ойконимик асослардан ташкил топса-да, сўздаги каби лексик маънога эмас, балки топонимлашув ҳодисаси туфайли топообъектларнинг атайдиган ойконимик маънога эга бўлади. Шунинг учун ҳам маъносиз ойконимлар дунёда йўқ, аммо уларнинг барчасининг маъносини топиш ҳам шунчалик мунозарали. Улардаги ойконимик маъно тарих ва тарихий тараққиёт билан боғлиқликда шаклланган бўлади. Шу туфайли ойконимлардаги ойконимик маъноларни тадқиқот жараёнида топишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг сабаби шундаки, бу ойконимлар инсоният каби жуда қадимда пайдо бўлган, уларга ном бўлган сўзлар тил(лар)нинг лугат таркибидан бутунлай чиқиб кетган ё унутилган ёки бошқа халқлар

истеъмолида фонетик ҳамда лексик-семантик жиҳатлардан тамомила ўзгариб кетган ҳолда топонимлар таркибидан қўлланади.

Бир вақтлар номланиш жараёнида инсоннинг суяк, тош ва темирдан ибтидоий қуроолар ясаб, табиат ҳамда жамиятда инкилобий ўзгаришларни қилгани каби турли объектларни, нарсаларни, жонли-жонсиз буюмларни номлаш ва бир-бирдан фарқлаш учун қўлланиладиган сўзлар кишилик жамиятининг буюк бир неъмат саналади [6:25]. Маълумки, тилда апеллатив ва ихтисослашган, яъни ономастик (махсуслашган) лексемалар тизими мавжуд. Бундай лексемалар таркиби кишиларнинг барча алоқа муносабатларида фаол қўлланивчи сўзларни ўзида қамраб олади. Махсуслашган лексемалар мажмуидаги ихтисослашган лексемалар воситасида номлар ва уларга тенг келадиган бириктирилган талқин этилади. Улар ойконимик асос, ойконимик формант ва ойконимик индикаторлардан ташкил топган турли хил топонимик элементларни ҳам қамраб олади. Шунинг учун ҳам амалда апеллатив ҳамда ихтисослашган ономастик лексемалар гуруҳлари қўлланиш доираси, миқдори ва кўлами жиҳатдан фарқланади.

Ўрганилаётган ҳудудда куйидаги ойконимик объектлар ва ойконимик индикаторлар нисбатан олганда фаол қўлланади: *маҳалла, гузар, кўча, фуқаролар йиғини, босу* (Тозабосу, Кўҳнабосу), *қалъа, жамоа хўжалиги, кўрғон, овул, кишлоқ, туман, шаҳарчалар ва шаҳар номлари*. Демак, Ўзбекистон вилоятларидаги ойконимик объектлардан бу ҳудуд ойконимияси куйидаги объектлари билан ажралиб туради: 1) овул номи; 2) кўча номи; 3) фуқаролар йиғини номи; 4) босу (Тозабосу, Кўҳнабосу) номи; 5) қалъа номи; 6) жамоа хўжалиги; 7) кўрғон номлари.

Ҳар қандай географик ном, яъни топоним ёки ойконимлар ер юзасидаги бирон бир топообъектнинг тилдаги ифодаси. У топообъектларга кишилар жамоаси томонидан берилгани учун у ном деб тан олинади. Жамият томонидан маълум даражада ўзлаштирилган, турмушда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган объектларгина ўзига хос номлар билан аталган [4:3-12]. Худди шу тарзда шаклланган ЖҚОларини қандай характер ва қайси турдаги объектларнинг номларидан ташкил топганлигига кўра икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: 1) табиий географик объектларнинг номлари билан шаклланган ойконимлар; 2) сиёсий-маъмурий объектларнинг номлари асосида номланган ойконимлар.

Ойконимлар тилдаги сўзлар мажмуининг ономастик лексика сатҳига оид қисми. Шунинг учун улар одатдаги сўзлардан фарқланиб, лексик-семантик жиҳатдан таснифланиши ўринли. Ушбу таснифланиш жой номларининг индивидуал маданий манзарасини [1:74] ифодалайди. Ойконим-ларни ҳам бир бутун тизим сифатида эътироф этган ҳолда уларни лексик-семантик жиҳатдан икки гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. Т.Эрназаров ономастикадаги, хусусан, топонимиядаги лексик-семантик гуруҳларни куйидагича изоҳлаган:

1. Жой номларининг қандай ва қайси типдаги топонимик объектларнинг номлари эканлигига кўра турлари: гидроним, ороним, ойконим, агрооним, парагоним, дромоним, ер ости жой номлари кабилар.

2. Жой номларининг келиб чиқиши ва номланиш хусусиятларига кўра турлари. Унга куйидагилар оид:

этнотопонимлар, антропопонимлар, фитотопонимлар, соцтопонимлар, кўча жой номлари, геотопонимлар, профессионализмлар асосида юзага келган жой номлари, муқаддаслаштирилган жой номлари, зоотопонимлар [2:26].

Ойконимларнинг хусусиятларини ўзида жамлаган таснифлари бўлган [4]. Уларда объектнинг мавқеи асосий ўринга чиқарилган, аммо номларнинг келиб чиқиши ва номланиш хусусиятлари эътибордан четда қолган. Уларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳақида фикр юритганда, асосий масалалардан бири ва муҳими объектларнинг номланиш хусусиятларини белгилаш муаммоси ҳисобланади. Шунингдек, уларнинг ҳам сўз, ҳам номлиги уларнинг лексик-семантик таснифида ўз ифодасини топади. Ойконимларнинг номланиш хусусиятларининг ранг-баранг кўриниши – шакл ва мазмун - моҳиятга эгаллиги барча ономастик тадқиқотларда у ёки бу шаклда айtilган. Бу хусусиятлар узок тарихий даврлар мобайнида шаклланиб келаётган жараёнлар мажмуи бўлиб, турли хил омилларга таянади. Бизнингча, ўрганилган ҳудуд ойконимиясини қуйидаги кўринишда тарихий нуқтаи назарлардан даврлаштириш мумкин: 1) энг қадимги даврлардан шаклланган ЖҚОлари; 2) қадимги даврларда пайдо бўлган ЖҚОлари; 3) рус босқини ва шўро даврида яратилган, қайта номланилган ЖҚОлари; 4) мустикаллик даврда шаклланган, мустикаллик даври мафкурасига асосланган ҳолда қайта номланган ЖҚОлари; 5) янгидан шаклланаётган ЖҚОлари.

Ойконимларни лексик-семантик жиҳатдан тадқиқ этганда уларнинг қандай сўзлар асосида яратилганлигини аниқлаш билан чекланиб қолмаслик керак. Уларнинг шаклланишига асос бўлган ономастик лексика мажмуидаги сўзлар турли топонимик маъноларни билдиради. Топообъектлардан бири этноним билан аталса, бошқа бири антропопоним билан, баъзалари эса ўсимлик ёки ҳайвон номи билан аталади. “Нега ҳаммаси бир хил сўз – этноним ёки антропопоним, зооним ёки ўсимлик номи билан юритилавермайди?”

Чунки ҳар қандай ҳудуд ойконимларидаги ономастик сўзлар турли топонимик маъноларга эга. Қайсидир нарса, ҳодиса ва воқеалар бирламчи ҳолатларда бўлади. Бизнингча, ойконимларни лексик-семантик жиҳатдан ўрганганда уларнинг номланишига хос бўлган топонимлашув, биринчи, иккинчи ва учинчи топонимик қонуниятлар [1:74] ва уларнинг амал қилиш жараёнини ифодалайдиган масала асосий ҳисобланади. Ойконимларнинг номланиш жараёнлари турли хил номланиш хусусиятларига таянади. Бу хусусиятларнинг ҳар бири ўзига хос тамойил, усул ва омилларга асосланади. Уларнинг кўпчилигини, топонимларни юзага келтирувчи муҳит ҳамда вазиятнинг турли даврларда турлича мазмун ва моҳиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, ЖҚОларини лексик-семантик жиҳатдан қуйидаги иккита қатга гуруҳга бўлган ҳолда таҳлилга тортилдики, бу билан уларнинг шаклланиши, номланиши ва қандай объектларнинг номлари эканлиги масаласи ойдинлашади.

Адабиётлар

1. Шмелева Т. В. Ономастика. Учебное пособие. -Славянск-на-Кубани: 2013. -С.74.
2. Эрнazarов Т. Ўзбекистон топонимикаси номи махсус курсни ўқитиш методикаси. –Тошкент: 1999. 26-б.
3. Эрнazarов Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. –Тошкент: 2006. 4-б-6.
4. Топоров В.Н. Из области теоретической топонимистики. // ВЯ. –Москва: «Наука», 1962. № 6. -С. 3-12.
5. Караев С.К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание учёной степени доктора географических наук в форме научного доклада. –Ташкент: 1998. -С.9-24.
6. Караев С. К. Топонимия Узбекистана. –Ташкент: «Фан», 1991. -С.7-46.
7. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. –Тошкент: «Фан» 1989. 5-36-б.
8. Охунов Н. Фарғона водийси этноойконимлари. // ЎТА. –Тошкент: «Фан», 2000, №. 1. 20-23-б.

РЕЗЮМЕ

Дунё тарихида номлар, хусусан, ойконимлар ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий-маърифий жиҳатлардан, миллийлик ва иқтисодий нуқтаи назардан алоҳида аҳамиятга эга. Чунки уларда халқ(лар)нинг миллий, маданий-маърифий салоҳияти ва қарашлари, табиат ва жамиятга меҳр-муҳаббати, эъзозу эътирофи бир бутун ҳолда мужассамлашган.

РЕЗЮМЕ

В истории человечества названия, в том числе, ойконимы, имеют особое значение с культурно-образовательной, этнической и экономической точек зрения названия. Поскольку в них вместе воплощены национальный, культурно-просветительский потенциал и взгляды народа (народов), его любовь, уважение к природе и обществу.

SUMMARY

Historically, from socio-political and cultural-educational, nationality and economical points of view names, partly, oikonyms are of special importance. For they represent national, cultural-educational potential and view of nations, their love, respect and honour to the nature and society.

АТРИБУТИВ БИРИКМАЛАР СТАТИСТИК ВА СЕМАНТИК ПАРАМЕТРЛАРИ – ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ УСЛУБЛАРИНИ ФАРҚЛОВЧИ ВОСИТА

Э.Хўжаниёзов – филология фанлари номзоди, доцент
Ш.Ш.Юлдашева – педагогика фанлари номзоди, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: адабий тил, функционал услублар, атрибутив бирикмалар, дифференциация, услублараро, услублар ичра, статистика, семантика, услубий белги, семантик гуруҳ, микдор кўрсаткичи, нутқ системаси, кичик система, частота.

Ключевые слова: художественный язык, функциональный стиль, атрибутивные показатели, дифференциация, межстилистические, внутри стилистические, стилистика, семантика, стилистические признаки, семантическая группа, количественные показатели, система речи, малая система, частотность.

Key words: functional principles, attributive devices, differential, inter-disciplines, intra-disciplines, statistics, semantics, stylistic features, semantic groups, quantitative indicators, speech system, small system, frequency.

Кириш. Ҳар бир услуб тил бирикларининг тасодифий йиғиндисидан иборат бўлиб қолмасдан, балки маълум бир мақсад асосида уюштирилган, тил воситасида берилаётган муайян ахборотни тингловчи (ўқувчи)га ифодали, мантқиқ, тўғри етказишга мўлжалланган махсус матн сифатида намоён бўлади. Демак, нутқ тузилиши унинг стилистик манзараси мана шу система сифатида таркиб топган тил

элементларининг қўлланилиш частотасига ва унинг муайян ниятда қўлланилган тил воситаларининг ифодалаган семантик мазмунига боғлиқ бўлади. Тилшуносликда бу йўналиш, яъни ҳар бир стилнинг структурасини микдор ва сифат методлари ёрдамида ўрганиш матннинг коммуникатив оптималлигини аниқлашга, услубларни тил воситалари қўлланилишига кўра баҳолашга ва, пировардида, нутқ услубларини